

Adalékok a *mező* : *mezeje* tőtípus Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei használatához

Köszöntő munkánk témáját – a tőtípus neve kínálta „tréfás” lehetőségén kívül – azért is választottuk, mert érinthetünk vele néhány olyan területet, amelyeknek ünneptünk elismert, kiváló képviselője: a nyelvtörténetet, a névtant, a dialektológiát.

A leíró szempontból *ó*-t *a*-val, *ő*-t *e*-vel váltakoztató tőtípusba tartozó szavak külön csoportot képviselnek a 0 toldalékos alakjukban eredetileg diftongusra végződő tövek között is, hiszen nem dönthetjük el teljes bizonyossággal, hogy a β , γ kiesésével keletkezett hiátustöltő *j* elem a tőhöz vagy a toldalékhoz tartozik-e (vö. SÁROSI ZSÓFIA 1991: 178–186). Sajátos az is, hogy a 0 toldalékos alak fejlődése némileg másként alakult a palatális hangrendű névszók esetében, mint a velárisokéban. A γ (β) vokalizálódása palatális és veláris névszóknál egyaránt eredményezhetett kétféle tövégi monoftongust (*ő* ~ *é*, *ó* ~ *á*). A különbség a két töcsoport között abban mutatkozik meg, hogy míg a palatálisok kétféle nominativusa (*mező* ~ *mezé*) a nyelvtörténet folyamán végig jelen van (bár az *ő*-s változat egyre inkább kiszorítja az *é*-s alakokat), a velárisok *á*-s változata túlnyomórészt csak toldalékos alakokban maradt fenn. A magas hangrendű szavak *j*-s változata tehát kétféle módosult csonka tövel váltakozik (*mező* : *mezeje*, *mezé* : *mezeje*), a mély hangrendű elé általában csak eggyel (vö. i. m. 184–85).

A tőtípusban a *j*-s alakváltozat rendszeresen az *-i* az *-ú/ű* melléknévképzők és az E/3. birtokos személyjel előtt jelent meg. (Olyan toldalékok előtt tehát, amelyek bármely magánhangzóra végződő tőhöz a *j* hanggal mint hiátustöltővel kapcsolódnak. Ez az oka annak, hogy a *j* joggal tartható a toldalék részének is (vö. i. m. 184). Az alakváltozatok alakulását, fennmaradását segítette az analógia is, a kései ómagyar kortól napjainkig, pedig az *-ő*, *-ó* végű alapalak erős analógiás hatását, ill. az ennek következményeként jelentkező egyalakúsodást figyelhetjük meg (vö. SÁROSI ZSÓFIA 1992: 265). Még fokozottabban igaz ez a fenti tőtípussal rokon *ó*-t *á*-val váltakoztató tövek csoportjára (*bíró* : *bírák*, *bírója* : *bírāja*). Történetileg is más módon fejlődtek: a két vokális között álló spiráns kiesése után a szomszédossá váló magánhangzók egy hosszú hanggá olvadtak össze (vö. SÁROSI ZSÓFIA 1991: 179). Az *á*-s formák a nyelvtörténet folyamán erősen visszaszorultak, mai köznyelvünkben már archaikus változatnak tekinthetők (vö. MMNy. 1982: 110). A Magyar ragozási szótár a *bíró* főnevet az 1. ragozási csoportba, a változatlan magánhangzós tövű szavak közé sorolja, a *bírák* alakot ritkábbnak minősíti (vö. i. m. 112). (Ld. Még pl. IMRE 1972: 303, NyKk. 1985: 1084, VégSz. 1969: 287.)

A megye földrajzinév-anyaga értékes adalékokat szolgáltat a vizsgált tőtípus egyes tagjainak nyelvjárási előéletéhez. A fentebb felsorolt lexémák közül az *erdő*, *mező*, *szőlő* főnevek előfordulnak földrajzi nevek ún. köznévi utótagjaként is.

A megye területén található földrajzi nevekben az *erdő* főnév kizárólag az *erde-*tőalternánshoz veszi fel a *-je* birtokos személyjelet: pl. Kántorjánosi: *Urak erdeje* (KÁLNÁSI 1989: 141), Botpalád: *Túr-erdeje* (i. m. 24), Székely: *Varga erdeje* (MEZŐ 1968:148) stb. A *mező* lexéma toldalékolásakor területünkön a *meze-*tőalternánshoz kapcsolódik az *-i* melléknévképző és az *-je* birtokos személyjel: pl. Mátészalka: *Kis-mezeji-szőlő* (KÁLNÁSI 1989: 240, Uszka: *Batár-mezeji dűllő* (KÁLNÁSI 1984: 467), Jánkmajtis: *Nagy-mezejesi-tanya* (KÁLNÁSI: 1984: 116), Nagydobos: *Éh János mezeje* (KÁLNÁSI: 1989: 291). A *szőlő* köznévfőnév a vizsgált névanyag tanúsága szerint egyalakú tőként viselkedett a megyében, az egyetlen *szöle-*tőalternáns Nagydoboson fordul elő a *Radák szöleje* ~ *Radák szölője*, *Radák szöleje mellett* névváltozatokban, minden más esetben a szótári tőhöz kapcsolódik az E/3. birtokos személyjel: pl. Nyírkáta: *Serly szölője* (KÁLNÁSI 1989:377), Nyírmada: *Dorka szöllője* (MEZŐ 1967: 90) stb.

Az elemzett tőtípusba tartozó szavak tőváltkozása nyelvjárásainkban gyakoribb, mint a köznyelvben, s az *ó* : *á* váltakozás is fellelhető még (vö. HORGER 1934: 110, KÁLMÁN 1975: 48, IMRE 1972: 303, SZABÓ GÉZA 1987: 71). E tőtípusok földrajzi elterjedtségére, illetve megterheltségére vonatkozóan azonban a dialektológiai szakirodalom sem szolgál pontos útmutatással. A kutatók véleménye szerint a tőtípus megterheltsége a dunántúli, a palóc és a székely nyelvjárásokban nagyobb, mint a többiben.

Korábbi kutatásaink során nyolc szabolcs-szatmár-beregi községben közel száz adatközlő nyelvhasználatában már vizsgáltuk az elemzett tőtípusba tartozó *csípő*, *erdő*, *szőlő*, *vő*; *ajtó*, *disznó*, *zászló*, illetve *biró* lexémák egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakváltozatait (vö. P. LAKATOS–T. KÁROLYI 1992: 16–18; uók: 1998: 238–43). Akkor is és most is szembesülnünk kellett azzal a problémával, hogy – bár a szóföldrajzi vizsgálat mellett változásvizsgálatot is végzünk – a több irányú történeti fejlődés és a kevés történeti adat miatt az adott településeken nehéz megállapítani, milyen irányú változásról van szó, megfelelő viszonyítási alap híján nehéz megítélni, hogy a váltótő eredeti-e, vagy éppen újabban van terjedőben.

Jelen dolgozatunk is inkább tényfeltáró jellegű. A beregi Lónya és a szabolcsi Bátorliget községekben 20, illetve 12 különböző életkorú, szociális háttérű adatközlőtől aktív, indirekt kérdőíves módszerrel felvett gyűjtés eredményeit összegezzük. Ahol lehetőség van rá, utalunk a Magyar nyelvjárások atlasza, a SzamSz. és a korábban említett gyűjtésünk megállapítására is.

A két községben a vizsgált lexémák a toldalékok előtt többnyire nem azonos tőváltakozást mutatnak. Lónyán az *ajtó*, a *zászló* és az *erdő*, Bátorligeten pedig az *ajtó* és a *vő* főnevek egyértelműen *ó*-t *a*-val, illetve *ő*-t *e*-vel váltakoztató tövűeknek tekinthetők a vizsgált grammatikai alakváltozatokban (mindössze egy-két adatközlő kapcsolta a szótári tőhöz a toldalékmorfémát).

Az *ajtó* : *ajtaja* tőváltakozás volt a meghatározó a korábbi kutatópontjainkon is (vö. P. LAKATOS–T. KÁROLYI i. m. 17), bár a köznyelvi szakirodalom és a SzamSz. is ingadozó tőtípusúnak tartja (vö. VégSz. 205, PAPP 1974: 29, SzamSz. 97), a ragozási szótár pedig jelentés-megkülönböztetést jelöl az *ajtója*, illetve *ajtaja* között (i. m. 70).

Lónyán szociolingvisztikai különbségek nélkül a *zászlaja* alakváltozat az általános, itt nem érvényesül az a tendencia, amelyet a megye egyéb kutatópontjain rögzítettünk, hogy az *a-s* tőalternánst a fiatalok és a magasabb végzettségűek részesítik előnyben. Bátorligeten – a köznyelvi használathoz hasonlóan – ingadozó tőtípusnak tekinthető, bár a szótári tő valamivel nagyobb arányban (58%) fordul elő, mint az *a-s* tőalternáns, de a két tőváltozat használata nem jellemezhető szociolingvisztikai mutatókkal (a *zászlóuja* ~ *ászlóuja* Csüry-nél egyalakú tőtípus Szamsz. II. 470).

Bátorligeten a megye többi kutatópontjához hasonlóan nagyobb tőingadozást mutat az *erdő* főnév a fiatalabbak, illetve a magasabb iskolai végzettségűek használatában, az idősebbeknél a birtokos személyjel az *e-s* alternánshoz kapcsolódik. Lónyán ellenben egyértelműen, minden megoszlás nélkül az *erde-* tőalternánshoz veszi fel a *-je* birtokos személyjelet.

Bátorligeten egyértelműen váltótővűnek mutatkozik a *vő* főnév, Lónyán viszont az iskolai végzettség szempontjából rajzolódik ki különbség a toldalékolásában. A köznyelvben ingadozónak tekinthető tő egyes szám 3. személyű birtokos személyjeles alakjában *veje* változatban él Lónyán (75%), ez tekinthető nyelvjárási normának (vö. P. LAKATOS–T. KÁROLYI i. m. 18). A *vője* változatot inkább a magasabb iskolai végzettségűek adják meg, illetve ingadozó tővűként használják a főnevet. Egy 70–80 év közötti alacsony iskolai végzettségű női adatközlőtől a nyelvjárási archaizmusnak tekinthető *veji* alakváltozatot kaptuk.

Bár valamivel kisebb százalékos arányban, de határozottan megállapíthatjuk a *szőlő*, *disznó* és a némileg más történeti fejlődésű *bíró* morfológiai (tótani) viselkedését is. Lónyán 82, illetve 87%-ban, Bátorligeten pedig 92, ill. 78%-ban a *szőlő* és a *bíró* (*bíró*) szótári tőhöz kapcsolják adatközlőink az egyes szám 3. személyű birtokos személyjelet, tehát a két lexéma egyalakú tőként viselkedik a vizsgált morfémaszerkezetekben. Ezek az eredmények összecsengenek korábbi gyűjtésünk eredményeivel. A „*Szőlősgazdák mutatják: itt húzódik el a mi szőlőnk, itt pedig a szomszédnak a*” hívómondatra érkező *szőleje* alakváltozatot magasabb iskolai végzettségűektől kaptuk. Valószínűleg ezt érezték választékosabbnak.

A *disznó*, illetőleg toldalékos alakjainak a nyelv atlaszban és a SzamSz.-ban még megtalálható realizációi (*disztó*, *disztója*, *diszta*, *diszna* vö. SzamSz. I. 170, NyAtl. 87–88) több izgalmas kérdést előlegeztek, úgy tűnik azonban, hogy napjainkban ezek az alakváltozatok már kihaltak, vagy a nyelvjárás egészéhez viszonyítva annyira archaikus jelenségek, hogy kérdőíves módszerrel nem gyűjthetők. (Orvadatként Lónyán sikerült egy *disztó* alakot rögzítenünk. Az adatközlő 80 éves alacsony iskolai végzettségű – eredetileg mezőgazdasággal foglalkozó – férfi volt.) Lónyán a birtokos személyjel előtt az *a-s* váltótő jelenik meg (*disznaja* 64%), Bátorligeten ellenben e toldalékmorféma előtt a szótári tő az általános (*disznója* 92%). Lónyán a *disznója* a 40 évesnél fiatalabb adatközlőkre a jellemzőbb. E kutatóponton ezt az eredményt – tehát a többalakú tőtípusba sorolhatóságot – támasztja alá az is, hogy a kérdőív egy másik kérdésére is többen *disznaja* alakváltozattal feleltek. A megye többi kutatópontjának eredményei inkább a bátorligetihez állnak közelebb, hiszen a vizsgált helyeken összességében inkább a szótári tőhöz kapcsolódott a birtokos személyjel; a történeti adatok tanulsága

szerint is a legtöbb községben a *disznó* az egyalakú tövek közé tartozott. Az a-s váltótó analógiás hatása terjedhetett el, s ma már jellemzőbb az ingadozó használat (vö. P. LAKATOS – T. KÁROLYI i. m. 18).

Bátorligeten a *disznó*hoz hasonlóan a *csípő* főnév is egyértelműen az egyalakú tőtípusba tartozik, csak egyetlen fiatalabb érettségizett hölgy adta meg a *csipeje* változatot. Ugyanakkor Lónya nyelvhasználatában leginkább a *csípő* főnév mutat ingadozást a vizsgált morfémaszerkezetben. Az adatközlők 67%-a adta meg a *csípője* (*csipője*), 33%-a pedig a *csipeje* (*csipeje*) alakváltozat. Ez a lexéma az, amelynek használatában a leghatározottabb szociolingvisztikai különbség mutatható ki. Egyértelműen az életkor a meghatározó: az e-s tőalternánst csak a nyelvjárási alaprétég hordozói, az idősebbek használják. Az 50 év alatti adatközlők egyike sem adott meg *csipeje* (*csipeje*) alakot Lónyán.

Összességében elmondhatjuk, hogy a szabolcs-szatmár-beregi terület korábban vizsgált községeinek nyelvhasználatával szemben – ahol az ó-t a-val, ő-t e-vel váltakoztató tőtípus lényegesen nagyobb ingadozást mutatott, illetve az egyalakúsodási tendencia erősebbnek bizonyult – Lónyán a *szőlő*, *bíró*, illetőleg kisebb mértékben a *csípő* főnevek kivételével az egyes szám 3. személyű birtokos személyjelles alakokban szociálisan általános érvényüként az e, a váltóhang jelenik meg. Bátorligeti eredményeink viszont korábbi vizsgálati tapasztalatainkhoz hasonló tendenciákat tükröznek, vagyis nagyobb a tőtípus használatában az ingadozás, és erősebb az egyalakúsodási tendencia.

A korábbi vizsgálatok, az egyéb jelenségek eredményeinek összegzése után állapíthatjuk majd meg, hogy ebben a nyelvi okok mellett milyen külső (településtörténeti, földrajzi, hiszen Lónya határközség, viszonylag zárt közösség stb.) okok játszhatnak szerepet.

Felhasznált irodalom

BENCÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ, 1974. A mai magyar nyelv. Szerk. Rác. Endre. Tankönyvkiadó, Budapest.

CSÚRY BÁLINT, 1936. Szamosháti Szótár I–II. Budapest.

ELEKFI LÁSZLÓ, 1994. Magyar ragozási szótár. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

HORGER ANTAL, 1934. A magyar nyelvjárások. Budapest.

IMRE SAMU, 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémia Kiadó, Budapest.

KÁLMÁN BÉLA, 1975. Nyelvjárásaink. Tankönyvkiadó, Budapest.

KÁLNÁSI ÁRPÁD, 1984. A fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Debrecen.

KÁLNÁSI ÁRPÁD, 1989. A mátészalkai járás földrajzi nevei. Debrecen.

P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT, 1992. Alaktani jelenségek vizsgálata a névszók köréből szabolcs-szatmár-beregi nyelvjárásokban. Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis, tomus 13/C. Nyíregyháza. 13–21.

P. LAKATOS–T. KÁROLYI MARGIT, 1998. Változásvizsgálatok Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. In. III. Dialektológiai Szimpozion. Szerk. SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN. Szombathely. 238–245.

- MEZŐ ANDRÁS, 1967. A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza.
Nyelvművelő Kézikönyv II. 1985. Főszerk.: GRÉTSY LÁSZLÓ és KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémia Kiadó, Budapest. 1085
- PAPP FERENC, 1969. A magyar nyelv szóvégmutato szótára. Akadémia Kiadó, Budapest.
- PAPP FERENC, 1974. A magyar főnév paradigmatisz rendszere. Akadémia Kiadó, Budapest.
- SÁROSI ZSÓFIA, 1991. A névszótövek. In. A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémia Kiadó, Budapest.
- SÁROSI ZSÓFIA, 1992. A névszótövek. In. A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. Főszerk.: BENKŐ LORÁND. Akadémia Kiadó, Budapest. 263–265.
- SZABÓ GÉZA, 1982. A magyar nyelvjárások. Tankönyvkiadó, Budapest.

LAKATOS ILONA – KÁROLYI MARGIT

A romániai magyar nyelvjárások atlasza névtudományi jelentőségéről

1. Tudjuk, a nyelvjárás atlaszok létrejöttét nem névtani igények motiválták. Anyaguk egy vagy több nyelvjárás, nyelvjárás-terület, illetve egész nyelvterület földrajzi dimenzióban megjelenő hangtani, alaktani, lexikális, szemantikai tagolódásának ábrázolását, tanulmányozását szolgálja – átfogóan vagy egy-egy részrendszerre összpontosítva. Ebben a komplex megközelítésben a nevek mint a szókinccs sajátos elemei – természetesen – csak egy kisebb színfoltot képviselnek. A nagyobb nyelvátlaszok többsége nem feledkezik meg róluk, és kérdőívébe iktat néhány tulajdonnévi lexémát is (l. pl. a MNyA. *Károly, Mihály, Sándor, Erzsé, Ferenc* keresztnéveit és ezek toldalékos alakjait), illetőleg olyan szavakat, amelyek a névkutatás számára átlagon felüli jelentőséggel bírnak; e kisebb mintavételek azonban a későbbi feldolgozások során gyakran elsikkadnak, elfelejtődnek. A jelen írás célja kettős: 1. Mindenekelőtt tisztelni kíván a magyar névkutatás elismert alakja, kedves jóbarátom, Mező András előtt. 2. Másodsorban szeretné felhívni a figyelmet egy csodálatosan gazdag nyelvi adattár, A romániai magyar nyelvjárások atlasza névtani adalékaira, onomasztikai jelentőségére.

2. A névtudomány és nyelvöldrajz közötti kapcsolat szorosabbra vonását általában a névtanok kezdeményezik, mikor egyre bővülő adattáraik felszínre hoznak kifejezetten névtani vagy a nevekre is kiterjedő általánosabb nyelvi megoszlásokat a táji tagolódás síkján. (A két kutatási terület érintkezéséről l. pl. ÖRDÖG FERENC, Helynévgyűjteményeink mint az onomatodialektológia forrásai: Baranyai Művelődés 1989/3: 27–33; JUHÁSZ DEZSŐ, Névtan és nyelvöldrajz: MNy. 89 [1993]: 72–7, itt további bő irodalom; TÓTH VALÉRIA, Ómagyar helyneveink és a névföldrajz: MNyj. 35 [1998]: 119–32; stb.) Az ómagyar korszakot tanulmányozva pedig a források jel-